

UDK 551.583

Biblid 0543-3657, 74 (2023)

Год. LXXIV, бр. 1188, стр. 7-27

Прегледни научни рад

Примљен: 25.3.2023.

Прихваћен: 8.7.2023.

doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2023.74.1188.1

CC BY-SA 4.0

Драгољуб ТОДИЋ¹

Климатске промене и систем заштите климе: од глобалног (преко регионалног) до националног²

САЖЕТАК

Циљ рада је сагледавање кључних елемената система савремене политике и права у области климатских промена, као јединственог система који чине субјекти на различитим нивоима (од глобалног, преко регионалног до националног). У уводном делу рада указује се на глобалне карактеристике климатских промена и дају методолошке напомене. Први део посвећен је разматрању основних елемената глобалне политике и права у области климатских промена у светлу указивања на важност системског приступа правној заштити климе. Анализирају се одредбе међународних уговора: Оквирне конвенције УН о промени климе (Оквирна конвенција), Кјото протокола (КП), Париског споразума о клими (ПС), као и других релевантних међународних уговора. У другом делу рада анализира се питање места које регионални субјекти имају у глобалној политици. Даје се осврт и на начин извршавања преузетих међународних обавеза у националним прописима одабраних држава, односно Србије, Црне

¹ Драгољуб Тодић, научни саветник, Институт за међународну политику и привреду, Београд, Србија. E-mail: dtodic@gmail.com; d.todic@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0002-3813-4608>.

² Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2023. године“, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2023. године.

Горе и Хрватске. Основна полазна претпоставка у истраживању јесте та да, правни систем у области климатских промена представља јединствен систем чије су основе дефинисане међународним уговорима на глобалном нивоу, док спровођење, примарно, обезбеђују државе чланице. С тим у вези, закључује се да улога „региона“ и могућност регионалног повезивања нису на јасан начин наглашени, осим у делу који се односи на „регионалне организације економске интеграције“. Осим тога, констатује се да би питање улоге „региона“ требало детаљније регулисати у контексту осигурања системског и интегративног приступа у међународном праву.

Кључне речи: климатске промене, животна средина, међународни уговори, „регион“, национално одређени доприноси, заједничка али диференцирана одговорност, ЕУ, Србија, Хрватска, Црна Гора.

Climate change and system of climate protection: From global (through regional) to national

SUMMARY

The aim of the paper is reviewing the key elements of the system of contemporary climate change politics and law, as a unique system made up of entities at different levels (from global, through regional to national). The introductory part of the paper highlights the global characteristics of climate change and provides methodological notes. The first part of the paper is dedicated to the consideration of the basic elements of global climate change policy and law in light of the need for a systemic approach to legal climate protection. The provisions of international treaties are analysed: the UN Framework Convention on Climate Change (Framework Convention), the Kyoto Protocol (KP), the Paris Climate Agreement (PA), and other relevant international treaties. The second part of the paper analyses the place that regional subjects have in global politics. An overview is also given of the way of implementing global international obligations through the national regulations of Serbia, Montenegro, and Croatia. The paper discusses the position that the legal system in the field of climate change is a unique system. The foundations of that system are defined by international treaties at the global level, and implementation is primarily ensured by the member states. The role of the 'region' and the possibility of regional connections are not clearly emphasized, except in the part that refers to 'regional organizations of economic integration'. In the conclusion, it is stated that the question of the role of the 'region' should be regulated in more detail in the context of a systemic approach to international law.

Keywords: climate change, environment, international agreements, 'region', nationally determined contributions, common but differentiated responsibility, EU, Serbia, Croatia, Montenegro.

Увод и концепцијске напомене

У прилог расправи о значају климатских промена као глобалног проблема системског карактера говоре различити подаци о динамици, узроцима и последицама климатских промена. Укратко, процењује се да су концентрација гасова стаклене баште (ГХГ), пораст нивоа мора, топлоте и закисељавања океана (као кључни индикатори климатских промена) у 2021. години поставили нове рекорде.³ Однос према климатским променама често се тумачи, преваходно, кроз слабости и достигнућа на глобалном нивоу. Научна и стручна литература углавном се бави анализом ограничења и домета глобалних међународноправних инструмената: Оквирне конвенције о промени климе (Оквирна конвенција), Кјото протокола (КП) и Париског споразума о клими (ПС). С посебном пажњом се сагледава улога појединачних држава, земаља у развоју и ЕУ (нарочито великих емитера гасова са ефектом стаклене баште, и посебно у светлу глобално постављених циљева смањења емисија).⁴ У систему правне заштите „климе“ недвосмислено се препознају глобални ниво (утемељен на нормама споменутих међународних уговора) и национални ниво активности, кроз преузете обавезе и права страна уговорница споменутих међународних уговора. Истовремено, питање улоге субјеката регионалног карактера није посебно адресирано.⁵ Таквом утиску вероватно доприноси и чињеница да, поред јасно испољених регионалних специфичности утицаја климатских промена, не постоји пракса закључивања регионалних међународних уговора у овој области. Ово, без обзира што су регионална дистрибуција оптерећења и ризика који се могу приписати климатским променама значајно различити и у случају неких региона драматично наглашени.⁶

³ Више видети у: World Meteorological Organization, *The State of the Global Climate 2021*, WMO, No. 1290. Geneva, 2022. Ово се сматра знаком промена планетарних димензија, како у погледу стања земљишта тако и стања океана и атмосфере, са свим штетним и дуготрајним последицама за одрживи развој и екосистеме.

⁴ Бројне су референце посвећене овим питањима. За основне информације видети: Драгољуб Тодић, „Париски споразум о клими у систему међународних уговора од значаја за ЕУ интеграције Републике Србије”, *Европско законодавство*, бр. 58, 2016, 111–129.

⁵ У том смислу Balsiger и др. говоре о „основном недостатку знања и историјском и тренутном оквиру регионалног управљања и повезивања уских грла у међународној сарадњи”. Jorg Balsiger, Miriam Pirs & Niko Steirhoff, *The nature and role of regional agreements in international environmental politics: Mapping Agreement, outlining future research*, German Institute of Global and Area Studies, Hamburg, 2012, 5.

⁶ Тако, на пример, када се ради о европском региону „углавном се негативни утицаји предвиђају за јужне регионе (нпр. повећане потребе за хлађењем и потражња за водом, губици у пољопривредној производњи и несташица воде), а неке краткорочне користи се очекују на северу (нпр. повећани приноси усева и раст шума)”. Birgit Bednar-Friedl, Robert Biesbroek, Daniela N. Schmidt, et. al., “Europe”, in: H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegria, M. Craig, S. Langsdorf,

У литератури која се бави регионалним аспектима климатских промена значајан део текстова оријентисан је ка испитивању безбедоносних изазова који се могу повезати са климатским променама.⁷

Концепцијски посматрано, чини се да би претходно требало указати на два питања, иако она могу бити предмет детаљнијих анализа. Прво питање је повезано са договором око тога шта се сматра „глобалним“ за разлику од „регионалног“, односно „националног“, уз претпоставку да је могуће поставити неке критеријуме разграничења имајући у виду вишеструку испреплетаност чинилаца који одређују значења ових појмова. За потребе овог рада „глобалним“ се сматрају питања за која већ постоји уговорна пракса, којом се потврђује да огромна већина држава чланица међународне заједнице признају глобални карактер проблема и којима се баве субјекти формирано овим међународним уговорима, или други субјекти који имају универзално чланство.⁸ Остављајући по страни општу расправу о појму „региона“, у раду се под овим појмом подразумевају региони у географском смислу и форме груписања држава по основу регионалних сличности. Према дефиницији коју даје Међувладин панел за климатске промене, „регион“ је „копно и/или океанско подручје које карактеришу специфичне географске и/или климатске карактеристике“.⁹ Друго питање је питање смисла и природе расправе о „систему“, када се говори о климатским променама. Општи оквир ове расправе утврђен је на начин да „животна средина“, како год је конкретно дефинисали, сама по себи и у физичком смислу, означава неку врсту глобалног система са

S. Löschke, V. Möller, A. Okem & B. Rama (eds), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press, Cambridge and New York 2022, 1819.

⁷ За шире о региону Југоисточне Европе видети: Lukas Rüttinger, Pia van Ackern, Noah Gordon & Foong Adrian, *Regional Assessment for South-Eastern Europe. Security implications of climate change*, Berlin: adelphi; Vienna: OSCE, 2021.

⁸ У том смислу се „глобалним“ могу сматрати, поред климатских промена, и управљање водним ресурсима, заштита биодиверзитета, ширење пустиња (дезертификација), управљање опасним отпадом и хемикалијама итд.

⁹ Birgit Bednar-Friedl, Robert Biesbroek, Daniela N. Schmidt, et. al., „Europe“, op. cit., 2920. Истовремено, каже се да „клима региона произилази из вишеразмерне комбинације сопствених карактеристика, удаљених утицаја из других региона и глобалних климатских услова“. Тако је, на пример, географски обим и потподела европских копнених, обалних и океанских региона извршена на начин да су дати подаци за: јужну Европу, западну и централну Европу, источну Европу и северну Европу. Посебно су приказани регион Медитерана (који укључује северну Африку и Блиски исток), као и европски део арктичког региона. Европска мора су подељена према географској ширини на европске арктичке воде, европска умерена мора и јужна мора са Средоземним и Црним морем. Birgit Bednar-Friedl, Robert Biesbroek, Daniela N. Schmidt, et. al., „Europe“, op. cit., 1822.

већим бројем елемената који имају карактеристике подсистема. „Климатски систем“ је, и нормативно посматрано, дефинисан тако да обухвата неколико елемената (атмосферу, хидросферу, биосферу и геосферу) као и „њихове интеракције“ (чл. 1 т. 3 Оквирне конвенције), а сложеност оваквог „система“ не проистиче само из сложености сваког појединачног елемента, већ значајним делом и из динамичних односа и „њихове интеракције“.

Предмет нормативне и упоредноправне анализе јесу глобални инструменти заштите климе, тј. међународни уговори у области климатских промена, као и други релевантни извори међународног права. Испитује се њихов однос према регионалним аспектима климатских промена, иницијално процењујући да су регионални субјекти у постојећој архитектури међународних уговора у области климатских промена запостављени. Национални аспекти климатских промена у овом раду сагледавају се кроз прописе три држава региона (Србија, Црна Гора и Хрватска), које су, покушавајући да на глобалне изазове одговоре на систематски начин, донеле посебне законе у области климатских промена. За анализу су, ради наглашавања регионалних сличности и разлика, одабране поред Србије и две суседне државе, од којих је једна чланица ЕУ а друга кандидат за чланство у ЕУ као и Србија.¹⁰ Даље се разматра став да савремена политика у области климатских промена (формулисана у међународним уговорима глобалног карактера) представља јединствен систем који укључује обавезе и права различитог нивоа активности (од глобалног до националног и локалног). Истовремено, процењује се да је улога „региона“ (имајући у виду јасне и бројне регионалне специфичности) у постојећем међународноправном систему заштите климе запостављена. Из теоријског аспекта посматрано, наглашава се значај системске теорије у тумачењу стања и перспективе развоја савременог међународног права животне средине.

Системски приступ и елементи глобалне политике у области климатских промена

Системски приступ представља само један од могућих начина у сагледавању, изучавању, тумачењу и примени међународног права у области климатских промена, а потреба сагледавања стања у праву климатских промена са становишта системске теорије могла би имати различита упоришта. Физичке карактеристике животне средине и

¹⁰ За шире о пракси доношења посебних закона у области климатских промена видети: Драгољуб Тодић, „Закони о климатским променама – потреба или нормативно помодарство (пример Србије и Хрватске)“, *Страни правни живот*, бр. 1, 2023, 75–89.

климе потврђују да карактеристике таквих „система“ не могу бити игнорисане у тумачењу њихових друштвених и нормативних аспеката. Ипак, када се говори о системском приступу, требало би имати у виду да, у оквиру онога што се обично назива „системском теоријом“ у праву, постоје различита тумачења како у погледу ширине обухвата тако и у погледу конкретних питања која се узимају за елементе структуре. Неки аутори изражавају забринутост у погледу способности међународног права животне средине да одговори на потенцијално неповратне трансформације „земаљског система у антропоцену“ и заговарају потребу редефинисања приступа међународног права на начин да оно „обухвати перспективу земаљског система”.¹¹ Потребу системског приступа заговарају и Белић и Пиперски који расправљају о Геа хипотези у оквиру које се „цео живот на планети ... посматра као целина састављена од суме делова...”.¹² Истичући „динамизам” као карактеристику система Сенд и Мекги (*Sand* и *McGee*) говоре о два система који упоредо егзистирају („биофизички” и „људски”) и заговарају потребу да се правни инструменти (укључујући међународну регулативу) учине довољно флексибилним и прилагодљивим променама.¹³ Када говори о теорији система и њеној примени на право, Крешић указује на ставове Бруса (*Brus*) који полазећи од позитивистичке школе права заснованог на теорији система, и позивајући се на теорије Келзена и Харта, истиче као битне следеће појмове: елементи (саставне јединице система), интеракција, организована целина и свеукупни циљ.¹⁴ У разради се, као елементи правног система, наводе начела правног система, правила и правне установе, а у проширеном облику скуп елемената обухвата и процесе и институције. У погледу интеракције елемената у правном систему тај појам се везује за „логичку кохерентност” начела, правила и институција. У даљем преиспитивању природе међународног права, питање односа између међународног и унутрашњег права (као једно од централних питања) могло би попримити посебна обележја. Уместо класичне дихотомије (дуализам/монизам са различитим варијацијама

¹¹ Louise du Toita & Louis J. Kotze, “Reimagining international environmental law for the Anthropocene: An earth system law perspective”, *Earth System Governance*, Vol. 11, 2022, 100132, 1-10.

¹² Сима Белић & Јасна Пиперски, „Неки правци развоја екологије”, *Летопис научних радова*, вол. 24, бр. 1-2, 2000, 56, 57.

¹³ Peter H. Sand & Jeffrey McGee, “Lessons learnt from two decades of international environmental agreements: law”, *International Environmental Agreements: Politics, Law & Economics*, vol. 22, no. 2, 2022, 266.

¹⁴ Mario Kresic, “Legal Theoretical Models of International Law by Kelsen, Lauterpacht and Ross”, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, vol. 64, no. 1, 2014, 133-158. Надаље, логички односи између апстрактних појмова права чине јединствену целину, а свеукупни циљ правног система је „конзистентност”.

оба модела) систем правне заштите климе отвара могућности расправе о прелазним (комбинованим) решењима, у зависности од карактера норми које прописују глобални међународни уговори. Осим тога, питање односа између међународног и унутрашњег права могло би додатно бити обogaћено расправом о односима између „глобалног“ и „регионалног“ у међународном праву. Бечка конвенција о уговорном праву нуди извесне одговоре, али нека питања заслужују додатну елаборацију ван контекста расправе о хијерархији норми у међународном праву и утицају таквих тумачења на унутрашње право. Посебан аспект ове расправе тиче се хијерархије норми унутар националних правних система, имајући у виду прописе у различитим секторима који су (потенцијално) релевантни за право климатских промена. Томе би, свакако, требало додати и чињеницу да се у многим земљама широм света решавање проблема климатских промена покушава остварити, првенствено, путем јавног права (јер климатске промене утичу на становништво у целини), али да се правна дебата о томе како се ухватити у коштац са климатским променама интензивира у приватном праву, првенствено, кроз деликтно право.¹⁵

Елементи глобалне политике у области климе, рефлектовани кроз правни режим у области климатских промена, најчешће се везују за успостављене правне режиме у области животне средине, где се идентификују одређени ризици смањења граница и упрошћавања значења и суштине појединих норми. У таквој ситуацији се не може игнорисати потреба да се смисао утврђених (појединих) елемената глобалне политике у области климатских промена тумачи у контексту њихове повезаности с циљевима у области заштите животне средине. С тим у вези, ваља нагласити да је правни режим у области животне средине „типично обликован као динамични, секторски правни систем“ у којима мултилатерални уговори представљају темељне правне инструменте којима се даје дефиниција утврђеног проблема који је, као такав, идентификован, као и елементарни принципи, обавезе, права и институције које служе као основа за успостављање процеса сарадње.¹⁶ У средишту тог система су субјекти дефинисани међународним уговорима у области климатских промена, чији је циљ праћење стања и активности у овој области. Ипак, треба имати у виду то да се систем управљања климом, данас, у неким елементима променио у односу на почетни период његовог стварања. Тако, Грин (*Green*) за два главна покретача промене узима „пораст глобалне

¹⁵ Philipp Semmelmayr, "Climate Change and the German Law of Torts", *German Law Journal*, vol. 22, no. 8, 2021, 1569, 1570.

¹⁶ Antonio Cardesa-Salzmann, "Constitutionalising Secondary Rules in Global Environmental Regimes: Non-Compliance Procedures and the Enforcement of Multilateral Environmental Agreements", *Journal of Environmental Law*, vol. 24, no. 1, 2012, 108.

рационализације”, као и успон БРИК-а (Бразил, Русија, Индија и Кина), чиме је Кјото протокол врло брзо учињен политички неодољивим.¹⁷

Универзалност (или тежњу ка универзалности) теоријско-филозофских основа система права у области климатских промена, као „заједничке бриге човечанства”, требало би тумачити у складу с принципима које прописује члан 3 Оквирне конвенције, који укључују „добробит садашњих и будућих генерација човечанства, на основу једнакости”, а у складу са „заједничким али издиференцираним одговорностима и одговарајућим могућностима” страна уговорница; узимање у обзир „у пуној мери” „конкретних потреба и специфичних околности Страна – земаља у развоју”; принцип предострожности; право на стабилан развој и дужност страна уговорница да сарађују.

Еволуција у циљевима глобалне политике у области климатских промена у основи би могла да се тумачи као настојање страна уговорница да пронађу ефикасне механизме који би, истовремено, задовољили супротстављене интересе, уз примену принципа праведности мера смањења емисија и редистрибуцију прилагођавања на климатске промене. Од општег циља који је прописала Оквирна конвенција, савремена глобална политика свој тренутни циљ равна према садржају члана 2 ПС, чија се операционализација, у овом систему, спроводи на нивоу „страна уговорница”, што би се могло сматрати напретком у правцу конкретизације обавеза.^{18, 19} Неколико конкретнијих обавеза и права која проистичу из међународног права климатских промена преливају се на национални ниво на различите начине. Централним би се могле сматрати обавезе и права који се тичу: мера предострожности, мера ублажавања, мера смањења антропогених емисија и национално утврђених доприноса, мера прилагођавања, националног катастра антропогених емисија, права на стабилан развој, односно поштовања и промовисања људских права, обавеза сарадње, рационалног коришћења понора и резервоара, процене утицаја на животну средину, финансирања мера

¹⁷ Jessica Green, “Climate Change Governance: Past, Present, and (Hopefully) Future”, in: M. Barnett, J. Pevehouse, & K. Raustiala (eds), *Global Governance in a World of Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 109–129.

¹⁸ Који се односи на „постизање стабилизације концентрација гасова стаклене баште у атмосфери на нивоу који би спречавао опасне антропогене утицаје на климатски систем”. Временски период у којем то треба да се постигне треба да „омогући екосистемима да се природно прилагоде промени климе”. То, истовремено, значи да не сме да буде „угрожена производња хране” и да се омогући „даљи стабилан економски развој” (чл. 2).

¹⁹ Који се најчешће у јавности поједностављено изједначава са „ограничењем раста просечне глобалне температуре значајно испод 2°C у односу на преиндустријски ниво и наставком напора да се ограничи раст температуре до 1,5°C у односу на преиндустријски ниво” (ст. 1а).

у области климатских промена, истраживања и систематског осматрања, образовања и обуке кадрова, информисања јавности, финансијског механизма, трансфера технологија, достављања информација које се односе на спровођење Конвенције итд. Новим елементом глобалне политике у области климатских промена могло би се сматрати и стидљиво дефинисање веза између климатских промена и људских права, као наставку покушаја да се право на (здраву) животну средину јасније утемељи како на међународном (глобалном) тако и на регионалним и националним нивоима.

Регионални приступ климатским променама као глобалном проблему

У погледу праксе закључивања регионалних међународних уговора, истовремено са постојањем међународних уговора са универзалним чланством, може се јасно уочити да она постоји у међународном праву животне средине. Тако се регионални међународни уговори, као и уговори универзалног карактера, закључују у области управљања опасним отпадом и хемикалијама.²⁰ Овome треба додати и област управљања водним ресурсима, заштите мора, заштите биодиверзитета итд.²¹ Дезертификација је глобални

²⁰ Базелска конвенција о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању (1989), као глобални међународни уговор, експлицитно прописује у члану 11 да стране уговорнице, под одређеним условом, „могу да склопе билатералне, мултилатералне или регионалне споразуме или аранжмане...”. Видети, нпр. Бамако конвенцију о забрани увоза у Африку и контроли прекограничног кретања и управљања опасним отпадом у Африци (1991) у оквиру Афричке уније, затим Конвенцију о забрани увоза опасног и радиоактивног отпада у острвске земље Форума и контроли прекограничног кретања опасног отпада у региону јужног Пацифика. *Bamako Convention on the Ban of the Import into Africa and the Control of Transboundary Movement and Management of Hazardous Wastes within Africa*, <https://au.int/en/treaties/bamako-convention-ban-import-africa-and-control-transboundary-movement-and-management>, 02/16/2023. *The Convention to Ban the importation into Forum Island Countries of Hazardous and Radioactive Wastes and to Control the Transboundary Movement of Hazardous wastes within the South Pacific Region*, <https://www.sprep.org/convention-secretariat/waigani-convention>, 02/16/2023. За шире о међусобним односима глобалних и овог регионалног уговора видети: Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme, *Global and Regional Frameworks, Chemicals and Waste Multilateral Environmental Agreements (Meas)*, <https://www.sprep.org/sites/default/files/documents/publications/global-regional-frameworks-MEAs.pdf>, 02/16/2023.

²¹ У погледу односа према „регионима” Конвенција о праву нешловидбених коришћења међународних водотока (1997), као глобални уговор, прописује да државе водотока „могу размотрити успостављање заједничких механизма или комисија...” (чл. 8 ст. 2). За текст Конвенције видети: *Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses*, https://treaties.un.org/doc/Treaties/1998/09/19980925%2006-30%20PM/Ch_XXVII_12p.pdf, 02/16/2023. За приказ могућих односа између две конвенције (глобалне и регионалне) у области управљања водама, као и односа

проблем за који постоји међународни уговор универзалног чланства који садржи посебне делове који се односе на поједине регионе. Наиме, овај међународни уговор посебним прилозима регулише питања која се односе на „регионално спровођење“ чиме су обухваћени регион Африке (Прилог 1), Азије (Прилог 2), Латинске Америке и Кариба (Прилог 3), Северног Медитерана (Прилог 4), Централне и Источне Европе (Прилог 5). Нарочито изазовна ситуација могла би да проистекне из околности постојања регионалних међународних уговора, уз истовремено одсуство међународног уговора на глобалном нивоу, иако би могло да постоји уверење да се ради о проблему универзалног карактера за који би могла или требало да постоји сагласност највећег броја држава чланица. Такав би пример могао да представља проблем загађивања ваздуха за који је, у оквиру Економске комисије УН за Европу пре више од четири деценије, усвојен посебан међународни уговор а касније развијен читав низ посебних уговора (протокола) за одређене загађујуће супстанце.²² Међутим, требало би имати у виду да је Комисија УН за међународно право 2013. године укључила у свој програм рада и „заштиту атмосфере“ и да је сачињен нацрт правила у овој области.²³

Када се ради о односу постојећих међународних уговора у области климатских промена, а везано за регионални приступ овом глобалном проблему, анализа показује да је улога региона у овим уговорима

између међународних уговора у области управљања хемикалијама и међународних уговора организованих око Рамсарске конвенције о мочварама од међународног значаја, видети код: Alistair Rieu-Clarke, Rémy Kinna, “Can Two Global UN Water Conventions Effectively Co-exist? Making the Case for a ‘Package Approach’ to Support Institutional Coordination”, *Review of European Comparative & International Environmental Law*, vol. 23, no. 1, 2014, 28. Када се ради о праву мора, за шире о регионалним уговорима и њиховим везама за појединачним глобалним уговорима, видети: *Regional Seas related Multilateral Environmental Agreements (MEAs)*, <https://www.unep.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/working-regional-seas/partners/regional-seas-related>, 02/16/2023. За „индикативну листу регионалних уговора“, видети: *Indicative List Of Regional Treaties*, https://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/Indicative_list_of_regional_treaties.pdf, 02/16/2023.

²² Видети: *The Convention and its achievements*, <https://unece.org/convention-and-its-achievements>, 02/10/2023. Видети, такође и пример уговора закључен у оквиру АСЕАН-а, Shawkat Alam, Laely Nurhidayah, “The international law on transboundary haze pollution: What can we learn from the Southeast Asia region?”, *Review of European Comparative & International Environmental Law*, vol. 26, no. 3, 2017, 243–254. За текст Споразума видети: *Asean Agreement On Transboundary Haze Pollution*, <https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/ASEANAgreementonTransboundaryHazePollution-1.pdf>, 02/10/2023.

²³ *Summaries of the Work of the International Law Commission*, https://legal.un.org/ilc/summaries/8_8.shtml, 02/10/2023. Видети: *ILC, Draft guidelines on the protection of the atmosphere 2021*, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_8_2021.pdf, 02/10/2023.

експлицитно формулисана тако да се могу препознати на два начина. Оквирна конвенција дефинише „регионалну организацију економске интеграције” (чл. 1.6) на начин да се јасно мисли на међународну организацију чије су чланице „суверене државе датог региона”, када она има надлежност да се бави питањима која се регулишу Конвенцијом или њеним протоколима и која има овлашћења да потпише, ратификује, прихвати, одобри или приступи одговарајућим документима.²⁴ Дакле, Оквирна конвенција има у виду „регионалну организацију” која је чланица, или потенцијална чланица овог међународног уговора на сличан начин како то чине и други међународни уговори глобалног карактера, као што су: Конвенција о биолошкој разноврсности (1992), Конвенција УН о борби против дезертификације у земљама са тешком сушом и/или дезертификацијом, посебно у Африци (1994). Конвенција о праву непловидбених коришћења међународних водотока (1997), Ротердамска конвенција о поступку давања сагласности на основу претходног обавештења за одређене опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини (1998), Стокхолмска конвенција о дуготрајним органским загађујућим супстанцама (2001), Минимата конвенција о живи (2013).²⁵ На такво место „регионалне организације” упућују и одредбе Оквирне конвенције које се односе на ратификацију, прихватање, одобравање или приступање овом међународном уговору (чл. 22), ступање на снагу (чл. 23), право гласа (чл. 18), решавање спорова (чл. 14) итд. Ипак, Конвенција се одређује и према „регионалним” приступима климатским променама у ширем смислу, када се ради о

²⁴ У Закону о потврђивању Оквирне конвенције УН о промени климе, са анексима формулација “regional economic integration organization” на српски језик је преведена као „регионална организација економске интеграције” (чл. 1 т. 6). У тексту Закона о потврђивању Конвенције УН о борби против дезертификације у земљама са тешком сушом и/или дезертификацијом, посебно у Африци, ова формулација је преведена као „регионална организација за економске интеграције” (чл. 1и). Истовремено, у Закону о потврђивању Конвенције о биолошкој разноврсности ова формулација је преведена као „регионална економска интегративна организација” (чл. 2 ст. 1).

²⁵ Једина таква организација која је чланица међународних уговора у области климатских промена је Европска унија. *United Nations Framework Convention on Climate Change*, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&clang=_en.02/16/2023, *Paris Agreement*, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en.02/16/2023. За шири списак међународних уговора у области животне средине у којима је ЕУ страна уговорница видети: https://ec.europa.eu/environment/international_issues/agreements_en.htm, 02/16/2023. Ова организација је 2021. године донела „Европски закон о клими” с циљем да се обезбеди да се до 2050. године омогући тзв. климатска неутралност, што значи да ће се до те године ГХГ емисије Уније смањити на нулти нето ниво. За шире видети: “Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 (‘European Climate Law’), *OJEU L*, vol. 243, no. 1, July 9 2021, 1–17.

извршавању обавеза које се односе на образовање, обуку кадрова и информисање јавности, говорећи о активностима на регионалном и субрегионалном нивоу, заједно са националним нивоом (чл. 6, односно чл. 4 т.1.и). На сличан начин се говори и о обавезама држава у погледу регионалних програма који садрже мере за ублажавање промене климе (чл. 4.1б).²⁶ Потреба уважавања регионалних специфичности, ван оквира онога што је обухваћено појмом „регионална организација”, ограничена је на ове области.

Кјото протокол је однос према регионалним разликама посредно формулисао, формирајући (у својим анексима) списак држава које припадају категорији развијених и које имају посебне обавезе, за разлику од земаља у развоју. Наравно, може бити детаљније анализирано питање како се овакав приступ поклапа са регионалним карактеристикама веза између климатских промена и регионалне дистрибуције узрока и последица промена. Одредбама КП индустријализоване земље (прилог I уз КП) обавезале су се на смањење или ограничавање емисија, док све остале земље (које нису у Прилогу I) такве обавезе нису имале. Земље из Прилога I укључују земље OECD-а плус дванаест привреда у транзицији.²⁷ Што се тиче Париског споразума он у основи прати начин како се према „регионалним организацијама” односи Оквирна конвенција у делу који се тиче чланства у овом међународном уговору.²⁸ Такође, он оставља простор да се „регионални” аспекти климатских промена прошире и на шире значење овог појма када говори о значају „прилагођавања”, констатујући да стране уговорнице „увиђају да је прилагођавање глобални изазов са којим се суочавају сви на локалном, поднационалном, националном, регионалном и међународном нивоу” (чл. 7 ст. 2). Осим тога, о „регионалном нивоу” говори се и када се прописују обавезе у вези са јачањем капацитета страна уговорница које су земље у развоју, јасно назначавачући да то укључује и „оне на регионалном, билатералном и мултилатералном нивоу” (чл. 11 ст. 4).

Као што је већ назначено, специфичан регионални приступ у глобалној политици у области климатских промена може се уочити и

²⁶ Тешко је тврдити да ли таквој ситуацији доприноси констатација из преамбуле Оквирне конвенције, где се „уочава да постоје многе непознанице у предвиђањима промене климе, а посебно у погледу времена настанка, размера и регионалних карактеристика” (ал. 5. Преамбуле). У том случају би се ограничени донели „региона”, како га види Оквирна конвенција, могли тумачити као део истих таквих сазнајних околности које су владале у време припреме и усвајања овог међународног уговора.

²⁷ Dalindyabo Shabalala, “Climate Change, Human Rights, and Technology Transfer”, in: M. Land & J. Aronson (eds.), *New Technologies for Human Rights Law and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, 55, 56. Земље из Прилога I укључују земље OECD-а плус дванаест привреда у транзицији.

²⁸ Видети: чл. 20, 21, 25, чл. 4 ст. 16, 18. Париског споразума.

кроз положај земаља у развоју. Уместо директне диференцијације држава по регионалним критеријумима, осетљивости на климатске промене (угроженост и последице климатских промена, удео у доприносу итд.), Оквирна конвенција са КП нуди примарну диференцијацију по критеријуму развијености држава чланица.²⁹ У неколико одредби Оквирне конвенције положај земаља у развоју се посебно наглашава.³⁰ Овим одредбама се, између осталог, констатује специфичан положај појединих групација земаља у развоју у односу на различите активности које спроводе државе чланице Конвенције или последице које сnose (или могу да сnose) ове државе. За нашу анализу основни значај имају одредбе члана 3, којим се дефинише „принцип заједничке али различите одговорности и одговарајућих могућности”.³¹ Осим одредбе члана 3, која се односи на принцип, елементи система од значаја за установљивање специфичног положаја земаља у развоју садржани су и у више других одредби којима се прописују обавезе развијених држава чланица према земаљама у развоју. Иако означава специфичан заокрет у глобалној политици у области климатских промена (у делу који се односи на обавезе смањења ГХГ емисија), ПС разликује неколико категорија земаља, као што су најмање развијене земље у развоју, оне које су посебно осетљиве на негативне последице климатских промена, као и мале острвске земље у развоју. Стога, Најцеловитији осврт на диференцијацију страна уговорница ПС дају По (*Pauw*) и други.³²

²⁹ За неке дилеме у вези са начином мерења развијености видети код: Deborah Barros Leal Farias, “Which countries are ‘developing’? Comparing how international organizations and treaties divide the world”, *Political Geography Open Research*, vol. 1, 2022, 1–8.

³⁰ За шире видети: Драгољуб Тодић, *Уједињене нације, међународни уговори и животна средина*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2018, 281–284.

³¹ „Неоподно је у пуној мери узети у обзир конкретне потребе и специфичне околности Страна – земаља у развоју, нарочито оних које су посебно осетљиве на неповољне утицаје промене климе, а такође и оних Страна, посебно земаља у развоју, које би према овој Конвенцији, морале да сnose несразмеран или претежак терет” (став 2). Цитирано према преводу из Закона о потврђивању Оквирне конвенције Уједињених нација о промени климе, са анексима, *Службени лист СРЈ, Међународни уговори*, 2/97.

³² Pieter Pauw, Mbeva Kennedy, Harro van Asselt, “Subtle differentiation of countries’ responsibilities under the Paris Agreement”, *Palgrave Communication*, vol. 5, no. 1, 2019, 3. Препознато је постојање следећих категорија страна уговорница: нарочито рањиве земље у развоју, најмање развијене земље, најмање развијене земље и острвске земље у развоју, земље чије су привреде највише погобене утицајима мера за борбу против климатских промена, земље у развоју које су посебно рањиве на негативне ефекте промене климе, остале (неразвијене) земље, земље које су посебно осетљиве на негативне последице климатских промена, као што су мале острвске земље у развоју, све стране које учествују у јачању капацитета страна земаља у развоју, земље у развоју којима је потребна флексибилност с обзиром на њихове капацитете, остале (неразвијене) земље које пружају подршку, земље у развоју којима је потребна помоћ у погледу капацитета.

Национални приступ климатским променама – пример Србије, Црне Горе и Хрватске

Спровођење мера глобалне климатске политике без држава страна уговорница није могуће, неvezано за утврђену правну комплексност. То у неким ситуацијама подразумева и доношење нових прописа којим се утврђују правни основи за примену мера неопходних за остварење циљева из међународних уговора.³³ Наиме, обавеза поштовања међународних уговора (поготово неких сложенијих) може се протезати у различите уже области и секторске политике.³⁴ Претходно питање које може бити постављено је питање начина преузимања обавеза из међународних уговора, тј. питање саме процедуре закључивања и извршавања међународних уговора. Ако би се питање процедуре закључивања међународних уговора могло подвести под правила о надлежности за закључивање уговора (макар значајним делом), питање спровођења међународних уговора би могло да има више аспеката.³⁵ За системски приступ средишњим питањем и предметом посебних разматрања могло би се сматрати питање односа између међународног и унутрашњег права са становишта одредаба уставног карактера и праксе појединачних држава.

У случају Србије, Црне Горе и Хрватске, чији прописи се овде сагледавају, најпре би требало констатовати да су све три државе чланице Оквирне конвенције, Кјото протокола и ПС.³⁶ Ове државе су свој одговор на изазове у области климатских промена у последњих неколико година дефинисале кроз доношење посебних закона.³⁷ Овоме би у детаљнијој анализи требало додати и бројне подзаконске

³³ Eloise Scotford, Minas, Stephen, "Probing the hidden depths of climate law: Analysing national climate change legislation", *RECIEL*, vol. 28, no. 1, 2019, 67–81.

³⁴ Овде би требало констатовати да се Бечка конвенција о уговорном праву на општи начин одређује спрам питања које се односи на „унутрашње право и поштовање уговора”. Једна чланица међународног уговора „не може се позвати на одредбе свог унутрашњег права да би оправдала неизвршавање уговора”. (чл. 27).

³⁵ Бечка конвенција о уговорном праву прописује да се држава не може позвати на своје унутрашње прописе у вези са надлежношћу за закључивање уговора као на случај манљивости. Изузетак су околности када је повреда била очигледна, као и када се ради о правилу унутрашњег права од суштинског значаја (чл. 46).

³⁶ *Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General*, https://treaties.un.org/pages/Treaties.aspx?id=27&subid=A&clang=_en, 11/02/2023.

³⁷ Иначе, проценује се да око 140 држава има своје „оквирно климатско законодавство”, међу којима се „најбољим” сматрају они који наглашавају краткорочне и дугорочне циљеве, рокове и механизме одговорности и финансирања (Уједињено Краљевство, Данска, Француска, Мексико, Норвешка, Шведска). "Annex to the report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment", A/74/161 Annex, UNGA, September 26 2019, 3.

прописе.³⁸ Ако се погледа предмет регулисања основних законских текстова јасно се могу уочити извесне разлике које могу да одражавају и разлике у концепцијском приступу проблему климатских промена.

Нормативни оквир у области климатских промена дат је Законом о климатским променама. *Службени гласник РС* бр. 26/2021 којим су регулисана следећа питања: 1) систем за ограничење емисија гасова са ефектом стаклене баште (у даљем тексту: GHG) и за прилагођавање на измењене климатске услове; 2) мониторинг и извештавање о стратегији нискоугљеничног развоја и њеном унапређењу; 3) програм прилагођавања на измењене климатске услове; 4) доношење стратегије нискоугљеничног развоја и програма прилагођавања на измењене климатске услове итд. (чл. 1). Уколико се упореди са црногорским и хрватским законима уочавају се одређене сличности и разлике. Црногорски Закон о заштити од негативних утицаја климатских промена (*Службени лист ЦГ* бр. 73/2019) уређује заштиту од негативних утицаја климатских промена, смањивање емисија гасова са ефектом стаклене баште, заштиту озонског омотача и друга питања која се односе на заштиту од негативних утицаја климатских промена (чл. 1). Изгледа да најпотпунију листу питања која регулише садржи хрватски Закон о климатским променама и заштити озонског слоја (*Народне новине Републике Хрватске*, бр. 127/2019) којим се 1) одређује надлежност и одговорност за ублажавање климатских промена, прилагођавање климатским променама и заштиту озонског омотача; 2) документи о климатским променама и заштити озонског слоја; 3) праћење и извештавање о ГХГ емисијама; 4) систем трговања емисијама, зракопловна дјелатност, сектори изван система трговања ГХГ емисијама итд. (чл.1).

Минимални заједнички елементи које регулишу сва три закона обухватају мере које се односе на ограничавање ГХГ емисија и мере прилагођавања (адаптације) на климатске промене. У том смислу, ограничавајући расправу на ова два питања, одмах се уочава да су све три државе у погледу обавеза које се односе на смањење ГХГ емисија дефинисале своје национално утврђене доприносе, али на различите начине.³⁹ Србија је свој циљ дефинисала као „смањење ГХГ емисија до

³⁸ За списак прописа Републике Србије видети: *Климатске промене*, <https://www.ekologija.gov.rs/dokumenta/klimatske-promene>, 17/02/2023. За прописе Црне Горе видети: *Zakonodavstvo*, <https://epa.org.me/regulativa/>, 17/02/2023. За списак хрватских прописа из делокруга „Управе за климатске активности“ видети: *Zakoni i propisi iz djelokruga Uprave za klimatske aktivnosti*, <https://mingor.gov.hr/pristup-informacijama-4924/zakoni-i-propisi/zakoni-i-propisi-iz-djelokruga-uprave-za-klimatske-aktivnosti/7313>, 17/02/2023.

³⁹ У детаљнијој анализи требало би размотрити више чинилаца који су утицали на начине како су државе одредиле своје циљеве, што превазилази оквире овог чланка.

2030. године у износу од 13,2% у односу на 2010. годину, односно 33,3% у односу на 1990. годину.⁴⁰ Црна Гора је предвидела смањење од најмање 35% укупних националних емисија ГХГ (осим у сектору промене земљишта и шумарству) до 2030, а у поређењу са 1990. (базна година).⁴¹ Хрватска је циљеве смањења ГХГ емисија дефинисала у оквиру ЕУ која је предвидела смањење „нето домаћих емисија гасова са ефектом стаклене баште у целој привреди од најмање 55% до 2030. у поређењу са 1990. годином”.⁴² Истовремено, одговарајућа смањења емисија која су на снази у време достављања циљева ЕУ укључују и смањења у складу са посебним прописима ЕУ: Уредба (ЕУ) 2018/842, Директива (ЕУ) 2018/410, Уредба (ЕУ) 2018/841. У делу који се односи на прилагођавање на климатске промене све три државе донеле су посебне прописе којима регулишу поступање у ванредним ситуацијама, иако питање веза између околности које се могу сматрати „ванредним ситуацијама” са климатским променама може бити детаљније испитивано.⁴³

Ни у једном од три законска текста у области климатских промена принципи, (начела) које прописује Оквирна конвенција, нису посебно формулисани. Ипак, у случају хрватског Закона експлицитно се упућује „на начела заштите околиша одређеним законом којим се уређује подручје заштите околиша и захтевима међународног права и правне стечевине Европске уније” (чл. 4). Или, још прецизније за спровођење активности у области климатских промена „примењују се и одредбе закона којим се уређује подручје заштите околиша и других прописа, осим ако овим законом није друкчије прописано”. Иначе, норме о принципима савремене политике и права животне средине садржане су у сва три законска текста у области животне средине.⁴⁴

⁴⁰ UNFCCC, *Nationally Determined Contribution (NDC) of the Republic of Serbia for the 2021–2030 period*, https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-08/NDC%20Final_Serbia%20english.pdf, 02/17/2023, 2.

⁴¹ UNFCCC, *Updated NDC for Montenegro*, <https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-06/Updated%20NDC%20for%20Montenegro.pdf>, 02/17/2023.

⁴² UNFCCC, *The update of the nationally determined contribution of the European Union and its Member States*, https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-06/EU_NDC_Submission_December%202020.pdf, 02/17/2023, 7.

⁴³ За шире видети: Драгољуб Тодић, „Климатске промене, ванредне ситуације и одговор Републике Србије, Црне Горе и Хрватске”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, бр. 96, 2022, 29–43.

⁴⁴ Видети: „Закон о заштити животне средине”, *Сл. гласник Републике Србије*, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - др. закон, 72/2009 - др. закон, 43/2011 - УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018 - др. Закон, „Закон о животној средини”, *Службени лист Црне Горе*, бр. 52/2016, 73/19, „Закон о заштити околиша”, *Narodne Novine*, бр. 80/13, 153/13, 78/15, 12/18 и 118/18.

Закључак

Постојање јединственог система правне заштите климе може се пратити кроз различите (заједничке) елементе на глобалном и националним нивоима (циљеви, принципи, садржај, питања која су предмет уређивања итд.). Глобално дефинисање циља је еволуирало од општег ка конкретнијем (од Оквирне конвенције до ПС), а национални циљеви (кроз национално дефинисане обавезе смањења, у делу који се односи на смањење ГХГ емисија) представљају део обавеза појединачних страна уговорница у сусрет остварењу глобално дефинисаних циљева. „Регион“ у постојећем правном систему заштите климе је превасходно дефинисан као „регионална организација економске интеграције“. По овом основу је чланство у међународним уговорима обезбедила ЕУ која даје најјаснији допринос остварењу циљева у овој области и то као један од лидера у области политике климатских промена. Будући да „регион“ није препознат ван овог контекста, иако су специфичности регионалних аспеката климатских промена јасно описане у пракси, могло би се тврдити да постоји извесна празнина у систему. Иако то не значи да регионално повезивање држава посредством међународних уговора који би регулисали специфична питања у области климатских промена није допуштено, остаје за истраживање одсуство праксе закључивања регионалних мултилатералних уговора у овој области. Питање односа између развијених и земаља у развоју има карактер посебног питања. Тумачење смисла принципа заједничке али различите одговорности указује на нагласак који се придаје питању одговорности развијених држава, и он нема за интенцију да наглашава место „региона“ у систему, а још мање да унапређује регионалну сарадњу земаља у развоју. Изгледа да би један правац могуће доградње система управљања у области климатских промена могао да се одвија ка јачању „региона“, с циљем успостављања ефикаснијег система у целини и праведније расподеле терета мера и одговорности које се предузимају. Као носиоци права и обавеза из међународних уговора државе чланице директно примењују норму међународних уговора, и/или доносе посебне прописе којима се омогућује спровођење одређених међународних обавеза. Пример три државе које су, између осталог, донеле посебне законе показује одређене сличности, али и разлике, које су условљене (највећим делом) и чињеницом да је једна од њих (Хрватска) чланица „регионалне организације економске интеграције“ која, такође, има статус стране уговорнице у уговорима глобалног карактера. Однос између „глобалног“, „регионалног“ и „националног“ у случају Хрватске (и других држава које су чланице „регионалне организације економске интеграције“) на изванредан начин компликује се будући да се надлежност за спровођење глобалних циљева дели између „регионалне организације“ и државе њене чланице, што захтева посебну и

детаљнију анализу. Са становишта системског приступа, извесно је да би класична схватања о односима између међународног и унутрашњег права требало допунити разматрањима која се тичу места „регионалних“ извора права, како унутар затворених правних система (какав је правни систем ЕУ), тако и кроз интеракцију регионалних система са глобалним, националним и међусобно. Универзално прокламоване вредности упућују на потребну доградње система у правцу установљавања елемената новог правног система „транснационалних“ карактеристика који би „заједничку бригу човечанства“ поставио на чвршће нормативне основе, без суштинског довођења у питање достигнућа класичних правних система.

Библиографија

- “Annex to the report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/74/161 Annex”, UNGA, September 26 2019.
- Alam Shawkat & Laely Nurhidayah, “The international law on transboundary haze pollution: What can we learn from the Southeast Asia region?”, *Review of European Comparative & International Environmental Law*, vol. 26, no. 3, 2017, 243–254.
- ASEAN Agreement on Transboundary Haze Pollution, <https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/ASEANAgreementonTransboundaryHazePollution-1.pdf>, 02/10/2023.
- Bamako Convention on the Ban of the Import into Africa and the Control of Transboundary Movement and Management of Hazardous Wastes within Africa, <https://au.int/en/treaties/bamako-convention-ban-import-africa-and-control-transboundary-movement-and-management>, 02/16/2023.
- Balsiger Jorg, Miriam Pirs & Niko Steirhoff, *The nature and role of regional agreements in international environmental politics: Mapping Agreement, outlining future research*, German Institute of Global and Area Studies, Hamburg, 2012.
- Bednar-Friedl Birgit, Robert Biesbroek, Daniela N. Schmidt, et. al., “Europe”, in: H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem & B. Rama (eds), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1819–1893.
- „Бечка конвенција о уговорном праву”, *Службени лист СФРЈ, Међународни уговори и други споразуми*, бр. 30/72, 1972.
- Белић Сима & Пиперски Јасна, „Неки правци развоја екологије”, *Летопис научних радова*, вол. 24, бр. 1–2, 2000, 46–62.

- Green Jessica, "Climate Change Governance: Past, Present, and (Hopefully) Future", in: M. Barnett, J. Pevehouse, & K. Raustiala (eds), *Global Governance in a World of Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 109–129.
- „Закон о заштити животне средине”, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - др. закон, 72/2009 - др. закон, 43/2011 - УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018 - др. закон, 2018.
- „Закон о заштити од негативних утицаја климатских промјена”, *Службени лист Црне Горе*, бр. 73/2019, 2019.
- „Закон о заштити окoliша”, *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 80/13, 153/13, 78/15, 12/18, 118/18, 2018.
- „Закон о животној средини”, *Службени лист Црне Горе*, бр. 52/2016, 73/19, 2019.
- „Закон о климатским променама”, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 26/2021, 2021.
- „Закон о климатским променама и заштити озонског слоја”, *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 127/2019, 2019.
- „Закон о потврђивању базелске конвенције о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању”, *Службени лист СРЈ, Међународни уговори*, бр. 2/99, 1999.
- ILC, *Draft guidelines on the protection of the atmosphere 2021*, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_8_2021.pdf, 02/10/2023.
- „Кјото протокол”, *Службени гласник Републике Србије, Међународни уговори*, бр. 88/07, 2007.
- Indicative List of Regional Treaties*, https://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/Indicative_list_of_regional_treaties.pdf, 02/16/2023.
- „Конвенција УН о борби против дезертификације у земљама са тешком сушом и/или дезертификацијом, посебно у Африци”, *Службени гласник Републике Србије, Међународни уговори*, бр. 102/07, 2007.
- „Конвенција о биолошкој разноврстности”, *Службени лист СРЈ, Међународни уговори*, бр. 11/01, 2001.
- „Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима”, *Службени лист СФРЈ, Међународни уговори*, бр. 11/86, 1986.
- Kresic Mario, "Legal Theoretical Models of International Law by Kelsen, Lauterpacht and Ross", *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, vol. 64, no. 1, 2014, 133–158.
- „Оквирна конвенција УН о промени климе”, *Службени лист СРЈ, Међународни уговори*, бр. 2/97, 1997.

- Pauw Pieter, Mbeva Kennedy & Harro van Asselt, "Subtle differentiation of countries' responsibilities under the Paris Agreement", *Palgrave Communication*, vol. 5, no. 1, 2019, 1-7.
- Paris Agreement*, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en. 02/16/2023.
- "Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law')", *OJEU L*, no. 243, 2021.
- Regional Seas related Multilateral Environmental Agreements (MEAs)*, <https://www.unep.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/working-regional-seas/partners/regional-seas-related>, 02/16/2023.
- Rieu-Clarke Alistair & Rémy Kinna, "Can Two Global UN Water Conventions Effectively Co-exist? Making the Case for a 'Package Approach' to Support Institutional Coordination", *Review of European Comparative & International Environmental Law*, vol. 23, no. 1, 2014, 15-31.
- Rüttinger Lukas, Pia van Ackern, Noah Gordon, & Foong Adrian, *Regional Assessment for South-Eastern Europe. Security implications of climate change*, Berlin: adelphi, OSCE, Vienna, 2021.
- Sand Peter H. & Jeffrey McGee, "Lessons learnt from two decades of international environmental agreements: law", *International Environmental Agreements: Politics, Law & Economics*, vol. 22, no. 2, 2022, 263-278.
- Semmelmayer Philipp, "Climate Change and the German Law of Torts", *German Law Journal*, vol. 22, no. 8, 2021, 1569-1582.
- Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme, *Global and Regional Frameworks, Chemicals and Waste Multilateral Environmental Agreements (Meas)*, <https://www.sprep.org/sites/default/files/documents/publications/global-regional-frameworks-MEAs.pdf>, 02/16/2023.
- Summaries of the Work of the International Law Commission*, https://legal.un.org/ilc/summaries/8_8.shtml, 02/10/2023.
- Scotford Eloise & Minas Stephen, "Probing the hidden depths of climate law: Analysing national climate change legislation", *RECIEL*, vol. 28, no. 1, 2019, 67-81.
- Shabalala Dalindyebo, "Climate Change, Human Rights, and Technology Transfer", in: M. Land & J. Aronson (eds), *New Technologies for Human Rights Law and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018, 46-70.
- Тодић Драгољуб, „Закони о климатским променама – потреба или нормативно помодарство (пример Србије и Хрватске)”, *Страни правни живот*, бр. 1, 2023, 75-89.
- Тодић Драгољуб, „Климатске промене, ванредне ситуације и одговор Републике Србије, Црне Горе и Хрватске”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, бр. 96, 2022, 29-43.

- Тодић Драгољуб, *Уједињене нације, међународни уговори и животна средина*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2018, 281–284.
- Тодић Драгољуб, „Париски споразум о клими у систему међународних уговора од значаја за ЕУ интеграције Републике Србије”, *Европско законодавство*, бр. 58, 2016, 111–129.
- Toita du Louise & Louis J. Kotze, “Reimagining international environmental law for the Anthropocene: An earth system law perspective”, *Earth System Governance*, vol. 11, 2022, 100132, 1–10.
- The Convention to Ban the importation into Forum Island Countries of Hazardous and Radioactive Wastes and to Control the Transboundary Movement of Hazardous wastes within the South Pacific Region*, SPREP, <https://www.sprep.org/convention-secretariat/waigani-convention>, 02/16/2023.
- The Convention and its achievements*, <https://unece.org/convention-and-its-achievements>, 02/10/2023.
- United Nations Framework Convention on Climate Change*, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&clang=_en. 02/16/2023.
- UNFCCC, *Nationally Determined Contribution (NDC) of the Republic of Serbia for the 2021–2030 period*, https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-08/NDC%20Final_Serbia%20english.pdf, 02/17/2023, 1–13.
- UNFCCC, *Updated NDC for Montenegro*, <https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-06/Updated%20NDC%20for%20Montenegro.pdf>, 02/17/2023, 1–25.
- UNFCCC, *The update of the nationally determined contribution of the European Union and its Member States*, https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-06/EU_NDC_Submission_December%202020.pdf, 02/17/2023, 1–19.
- Farias Deborah Barros Leal, “Which countries are ‘developing’? Comparing how international organizations and treaties divide the world”, *Political Geography Open Research*, vol. 1, 2022, 1–8.
- Cardesa-Salzmann Antonio, “Constitutionalising Secondary Rules in Global Environmental Regimes: Non-Compliance Procedures and the Enforcement of Multilateral Environmental Agreements”, *Journal of Environmental Law*, vol. 24, no. 1, 2012, 103–132.
- Convention On The Law Of The Non-Navigational Uses Of International Watercourses*, UNGA, https://treaties.un.org/doc/Treaties/1998/09/19980925%2006-30%20PM/Ch_XXVII_12p.pdf, 02/22/2023.
- World Meteorological Organization, *The State of the Global Climate 2021*, WMO, No. 1290. Geneva, 2022.